

ФАРС З ТРАГІЧНИМ ФІНАЛОМ

(До 65-річчя процесу у справі "Спілки визволення України")

У своїй книзі "Під обухом. Більшовики в Києві" Сергій Олександрович Єфремов дав вбивчу характеристику порядкуванню більшовицької адміністрації після захоплення Києва військом Михайла Муравйова, відрядженим Москвою у 1918 р. проти Центральної Ради. Він, зокрема, писав: "Безглузді заходи безтямних людей з величезними претензіями; з хлестаковською психікою, з одвагою безнадійних неуків, з розпачливою сміливістю, з нестриманою хоч і вбогою фантазією – ці заходи вже даються знаки. Нема жодного сумніву, ще трохи – небагато мине часу, як ці люде зруйнують усе, що тільки підлягає руйнації, і тоді одійдуть, звідки й виринули – тобто в належну їм безвість. Тільки поправляти, що вони напсували і ще напсують, буде надзвичайно важко..."¹.

Віщі слова! Їх справедливість ми відчуваємо і сьогодні. Непоправним виявилось інше. Насильники вкоротили віку людині, чия наукова компетентність, чесна громадська позиція, особиста порядність правлять за взірць нинішньому й прийдешнім поколінням. Визначний вчений (список його праць до середини 20-х років досяг майже 3 тисяч назв), визнаний лідер в українському літературознавстві, академік і віце-президент Всеукраїнської академії наук (ВУАН) так і не діждався світлих днів. У 30-ті роки пішли з життя практично всі ті, кому випало опинитися на лаві підсудних під час сфабрикованого процесу "Спілки визволення України" (СВУ), що проходив 9 березня – 19 квітня 1930 р. в Харківському оперному театрі, обікрали прийдешні покоління, підло позбавивши їх можливості користуватися, плодами творчості, інтелектуальними надбаннями корифеїв української науки і культури.

Чи не першим про це вголос заговорив Гелій Снегірьов. Користуючись тільки газетними публікаціями 30-х років, спогадами деяких учасників справи СВУ, він написав книгу "Набої для розстрілу", в якій переконливо довів, що процес було сфабриковано від початку й до кінця. Затим з'явилися публікації по справі СВУ взагалі, про осіб, котрих засуджено, зокрема. Це і документальні розвідки², і спогади³, автори яких розвінчали офіційну версію, що нібито ніхто не постраждав безневинно, що всі 45 представників інтелігенції України (дехто з них у минулому займався активною політичною діяльністю) засуджені обґрунтовано і справедливо.

Взяти хоча б позицію тодішнього наркома освіти України М.О.Скрипника. У журналі "Більшовик України", ще в 1930 році він писав про існування двох ворожих центрів СВУ – внутрішнього і закордонного. "На чолі першого стояла "замкнута, цілком зіспівана, строго законспірована група представників колишніх соціалістів-федералістів і соціал-демократів: Єфремов, колишній міністр закордонних справ петлюрівського уряду

Ніковський, письменниця Старицька-Черняхівська, соціал-демократ Гермайзе, педагог Дурдуківський, колишній професор Чехівський – колишній голова петлюрівського уряду і член Центрального комітету української соціал-демократії, а далі керівник української православної автокефальної церкви, та інші. Спираючись на вплив Єфремова, як віце-президента ВУАН, СВУ тримає в своїх руках цілу низку наукових установ ВУАН – науково-педагогічне товариство, інститут наукової мови, всенародну бібліотеку, медичне товариство тощо.

СВУ організовує разом з тим цілу низку філіалів – груп по багатьох містах: в Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Вінниці, охоплюючи, переважно, стару буржуазну українську інтелігенцію. СВУ мала в своїх лавах досить значне число професорів і викладачів різних вишів у Києві та інших містах, проводячи вперту, хоч і приховану роботу виховання контрреволюційних кадрів з числа студентів буржуазного, куркульського походження.

Молоді контрреволюційні сили були "об'єднані у додатковій організації "СУМ", що члени її повинні були бути за масових агітаторів "СВУ" серед студентства й куркульського селянства" ⁴.

254 томи справи СВУ вдалося ретельно вивчити у 1989 році, в ході всебічної перевірки, яку здійснили співробітники тодішнього КДБ України. Ось деякі основні висновки: незважаючи на те, що в обвинувачувальному висновку і вирокі відзначено наявність програми і статуту СВУ, які доводились до членів організації в усній формі, 14 обвинувачених на попередньому слідстві показали, що нічого про це навіть не знали, 21 особа з числа обвинувачених взагалі не допитувалася з цих питань. У матеріалах справи не простежується конкретний організаційний зв'язок СВУ з закордонними емігрантськими формуваннями.

Як видно із свідчень ряду осіб, котрі були засуджені, але вижили, на них чинився психологічний і фізичний тиск. Доцільно навести уривок із заяви, що її у березні 1957 року написав В.М.Ганцов на ім'я тодішнього Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Є.Ворошилова: "Всього в ув'язненні та на засланні на Крайній півночі провів понад 22 роки. Це тяжке покарання було мені за мої "злочини" і за приналежність до організації СВУ. Як я вже згадав вище, до організації СВУ я не належав і про існування такої організації не знав. Але у своїх свідченнях під час слідства я виходив із передбачення, що організація СВУ існувала і тільки я про це не знав. Лише після суду з розмов з іншими моїми співпроцесниками я взнав, що організації СВУ взагалі ніколи не існувало, що вона була фіктивною. Всі, без винятку засуджені по процесу особи, в тому числі й ті, котрим приписувалася роль лідерів, як, наприклад, Єфремов, Ніковський, говорили, що організації СВУ не було, що вони підтвердили зведений на них наклеп лише тому, що примушені до цього вигаданими свідченнями інших ув'язнених, що вони їх дали під тиском слідчих органів" ⁵.

Дійсно, спочатку в органів попереднього слідства діло не клеїлося. Тоді хтось додумався застосувати підступну тактику самооговорів. Першими дали потрібні "зізнання" студенти Б.Ф.Матушевський і М.П.Павлушков. Ці фальшивки негайно пред'явили іншим. Декого вдалося "розколоти". З'явилися додаткові "аргументи" для впертих. Диявольський ланцюжок самонавітів спрацював. Порушення кримінально-процесуального закону набули постійного характеру.

Візьмемо так звані організаційні структури про наявність яких твердило ДПУ "СУМ", "медична секція", "академічна секція", "шкільна секція", "педагогічна секція", "інститутські наради редакційного активу", "видавнича секція", "автокефальна секція", "кооперативна секція", а також Полтавська, Дніпропетровська, Чернігівська, Вінницька, Одеська, Миколаївська філії. У природі їх взагалі не існувало.

Нам протягом останніх років довелося виявити чимало унікальних документів про діячів, котрі проходили у справі СВУ. Поза сумнівом, у тодішніх функціонерів владно-каральних структур були всі підстави, щоб "незлюбити" цих людей. Адже вони явно не хотіли інтегруватись у мовчазну (вимушено мовчазну!) більшість молодого тоталітарної держави, мали власні стійкі погляди й переконання. Гостро критично ставились вони і до більшовицької влади, відверто вказували на реальні недоліки її політики, особливо національної. Зокрема, ні від кого не приховував своїх поглядів С.О.Єфремов. Наведемо кілька рядків з "Листа без конверта", якого він написав у січні 1918 р. до "командуючого українським військом" Ю.М.Коцюбинського:

"Воля справді засяяла, вже була під українським небом. І от приходять люде, що цю волю знов кладуть у домовину й важко віко пудовими набоями прибивають... Нас ділить прірва, безодня несходима, яка тільки-но може ділити большевика од старого соціаліста (С.О.Єфремов був впливовим діячем Української партії соціалістів-федералістів. – *Авт.*), що не раз звідав царської тюрми та жандармських скорпіонів. І проте я не заздрю вашій силі й не промінюю її на мою несилу..."⁶.

Стійке прагнення не розмінюватись на "тимчасові" або "разові" компроміси уже само по собі в очах можновладців робило С.О.Єфремова та інших учасників процесу "персонами-нон-грата".

Постає загальне питання: чи існував взагалі у 20-30-ті рр. реальний, а не міфічний, супротив більшовицькій владі?

Звичайно, таке було. Це засвідчує чимало документів, хоча згадана тема – опір сталінізму – ще потребує всебічної уваги дослідників. У даній конкретній справі яким залишається одне: не створювали підсудні якісь опозиційні структури. Скоріше мова може йти про інтелектуальну опозицію. Безумовно, С.О.Єфремов та інші його, як висловився В.М.Ганцов, "співпроцесники" були українськими патріотами, що нова влада розцінювала як – український буржуазний націоналізм. Вони активно працювали в ім'я

національно-культурного відродження України. Однак діяли абсолютно легітимно і аж ніяк не за директивами українського або інших еміграційних центрів.

Варто звернутись до думки одного з підсудних, К.Т.Туркала, котрому пощастило вижити (він емігрував до США, де помер 1979 р.). "Тепер іще є українці, які вважають справу "Спілки визволення України" двадцятих років за контроверсійну, тобто їм невідомо й неясно, була чи не була така організація в дійсності. А є й такі українці ..., які твердять, що СВУ 20-х років була і тим-то виправдовують московську большевицьку владу, яка скарала фактично невинну верхівку наукової інтелігенції українського народу. Я особисто, як один із підсудних, відкидаю контроверсійність у цій справі і рішуче, з цілковитою моральною відповідальністю заявляю, що формально організації СВУ не було, а її провокаційно сконструювало, з допомогою двох підсудних у цій справі московське ГПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу. Усі ті підсудні, що належали до моїх приятелів і друзів, казали мені, що довідувалися про "існування" СВУ від слідчих під час передсудового слідства, коли я розмовляв із ними вже на суді" ⁷.

Цілком слушним є зауваження К.Т.Туркала про те, чому фактично всі організатори процесу СВУ згодом були знищені. "Українське суспільство пояснювало це тим, що вони не склали політичного іспиту, бо перепроводили цей процес не так, як треба було. Отож і вийшла була ця справа шита білими нитками. Та й саме ГПУ – склад – до 1940 року "оновлено". Для чого тримати живих свідків?" ⁸.

Це й справді так. Майже всі, хто був причетний до фабрикації справи СВУ, під час "великого терору" 1936-1938 рр., а дехто й раніше, страчені. Тоді постає інше запитання: чому обвинувачені самі на себе зводили такі жахливі наклепи? Спрацювали до усього й методи індивідуального шантажу. Зовсім не обов'язково було вдаватися до насильства. Візьмемо для прикладу С.О.Єфремова. На допиті 25 липня 1929 р., невдовзі після арешту, він "заявляв", що "про існування контрреволюційної організації не знав і не від кого про неї не чув" ⁹. Вже 10 вересня того ж року визнав "існування "Спілки визволення України", контрреволюційної організації, і свою до неї приналежність" ¹⁰.

Найвірогіднішу відповідь на це запитання вже у 1992 році дала киянка Тетяна Ільченко в листі до газети "Рада". Вона писала, що з дитинства спілкувалась з С.О.Єфремовим. Він мешкав у Києві на вулиці Гоголівській, у будинку директора 1-ї трудової школи В.Ф.Дурдуківського, сестра котрого Онисія фактично була дружиною Сергія Олександровича. "Вже під час фашистської окупації, – згадує авторка листа, – ми з мамою зайшли до Онисії Дурдуківської і вона розповіла, що Сергію Єфремову пригрозили: якщо не підпише тих фальсифікованих паперів, необхідних слідству, то її заарештують. Знаючи, що тортури зведуть її в могилу, Єфремов, рятуючи

кохану, підписав все, що від нього вимагали..."¹¹.

Цікаві спогади, що зайвий раз засвідчують інспірований характер справи СВУ, залишив і О.П.Семененко, котрому довелося бути присутнім на процесі в Харківському оперному театрі: "Підсудних привозили з тюрми не в "чорних воронах", а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з "пирожними". Організатори явно перегравали, пересаджували свою роль гуманних учнів Держинського. Особливо ці масні і демонстративно великі солодощі, кондитерські вершини тодішнього щасливого життя, були тут не до речі. Проте, думаю, що відкинути, відсунути їх підсудний академік Сергій Єфремов, людина великої гідності, не міг. Не могли й інші. Так само не могли відкликати своїх попередніх свідчень, даних у Києві, вимучені довгими днями і ночами без сну. І признання, і театральні солодощі – все належало до заздалегідь розробленого ритуалу і підсудні мали коритися йому"¹².

У цитованих спогадах вказується і на те, що на сцені Харківського оперного театру постійно були присутні і безпосередньо керували ходом судового процесу начальник секретного відділу ГПУ УСРР В.М.Горожанин та начальник II-го відділку Б.В.Ковельський. Саме їх підписи стоять під обвинувальним висновком у справі СВУ¹³, а також під тими документами, які ми хочемо вперше оприлюднити. (Від редакції: Ці документи вміщуємо в "Довідковому розділі"). Та перед тим – кілька слів про В.М.Горожанина і Б.В.Ковельського.

"Горожанина, – пише О.П.Семененко, – мало хто знав. В концертних залах інколи можна було побачити цього інтелігента. З довшим, ніж звичайно, волоссям, що надавало йому артистичного вигляду ніби піаніста або скрипаля. Я чув від одеського адвоката Г.Я.Сосіна, що Горожанин був родом з Акермана"¹⁴.

Валерій Михайлович Горожанин (справжнє прізвище Кудельський) народився 1889 р. в м. Акермані (нині Белгород-Дністровський) Бессарабської губернії. Навчався на юридичному факультеті Новоросійського університету в Одесі, на який вступив в 1909 році, але у 1912 р. відрахований з нього за приналежність до партії есерів. Після лютого 1917 р. знову спробував відновити навчання в університеті, але не зміг цього зробити через активну політичну діяльність. На той час він вже став членом партії "боротьбистів", а з 1919 р. увійшов до КП(б)У. З 1907 до 1914 р. В.М.Горожанин вів підпільну роботу в Одесі і Бессарабії. Встиг побувати і у Франції, де написав памфлет "Анатоль Франс і Ватикан".

Жовтневі події пережив в Одесі, де писав для газети "Голос революції". Його літературний псевдонім Горожанин. З травня 1919 р. – в органах ЧК. Починав з особливо важливих справ Одеської губернської ЧК. У 1920-1921 рр. – начальник слідчо-оперативної частини і член колегії Миколаївської губернської ЧК. У 1921-1922 рр. став начальником Секретного відділу ДПУ УСРР. У 1923 р. – начальник секретно-оперативної

частини ПП ДПУ Правобережної України. Затим у 1923-1924 рр. – помічник начальника Київського губвідділу ДПУ. В.М.Горожанин мав пряме відношення до фабрикації справи "Київського обласного центру дії". Це належно оцінили. 3 травня 1924 р. він очолив Секретний відділ ДПУ УСРР, а після проведення справи СВУ в 1930 відрядили до Москви, в розпорядження ОДПУ. До 21 травня 1935 р. помічник начальника іноземного відділу Головного управління держбезпеки НКВС СРСР, згодом – другий заступник начальника цього ж відділу, заступник начальника Особливого бюро НКВС СРСР. У листопаді 1935 р. йому присвоїли звання старшого майора держбезпеки. 21 листопада 1937 р. звільнений з органів НКВС і того ж року розстріляний.

Повернімося до спогадів О.П.Семененка. "Директиви для Горожанина, – пише він, – склалися не в Харкові. Співробітник Наркомюсту з категорії "перекладачів" казав мені, що він перекладав з української на російську матеріали слідства в справі СВУ для Москви. Річ у тому, що це слідство, як виняток, ДПУ проводило українською мовою" ¹⁵.

І справді, більшість матеріалів у справі СВУ писано російською мовою. Слідчі ставили по-російськи запитання, але багато хто відповідав українською мовою. Для московського начальства робили переклади.

Тепер – про Бориса Володимировича Козельського, справжнє ім'я котрого Бернард Вольфович Голованєвський. Він народився в травні 1902 р. у м. Проскурові. У 1919 р. закінчив комерційне училище в Києві, працюючи тимчасово коректором. З кінця 1919 р. вступив у більшовицьку партію. Правда, у 1921 р. комісією по "чистці" з неї виключений як "пасивний член". Однак партосередок ДПУ УСРР в 1928 р. прийняв Б.В.Козельського кандидатом в члени партії.

Працювати в органах ЧК почав з 1927 р. начальником II-го відділку Секретного відділу ДПУ УСРР. З 1930 р. – помічник начальника Секретного відділу ДПУ УССР. У 1934 р. став начальником Секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР. Застрелився 2 січня 1936 р., і навздогін був обвинувачений у створенні "троцькістської організації" в органах НКВС. "В центральній газеті, – свідчить О.П.Семененко, – довгий некролог про нього підписали українські партійні вожді, але збрехали, ніби Козельський помер через серце. Чомусь їм треба було сховати правду" ¹⁶.

До речі, В.М.Горожанин був приятелем поета Володимира Маяковського. Вони разом подорожували по Півдню тодішнього СРСР, а у серпні 1927 р. у співавторстві написали кіносценарій про підступні дії англійської розвідки. "Комісарові українського ДПУ" В.М.Горожанину присвятив В.В.Маяковський вірш "Солдаты Дзержинского". У ньому є такі рядки:

Есть твердолобые вокруг и внутри
зорче и в оба, чекист, смотри ¹⁷.

Про те, як В.М.Горожанин і Б.В.Козельський розшукували

"твердолобих", розповіла у своїх спогадах Надія Суровцева: "Харків 1926-1927... Одного разу Бобка Козельський, який сам не бував у нас на вечірках (ходила його дружина Йолочка), звернувся до мене: "Горожанин питається, як до вас прийти?" – "А що він п'є? – "Нарзан". – "Це гірш, але хай приходять".

Якщо не помилюся, він був начальником контррозвідки. В кожному разі був дуже відповідальним робітником. Чергової вечірки він прийшов. Гарний, з блідим вишуканим обличчям, він справляв дуже культурне враження. Де б, з ким би я не розмовляла, він все намагався опинитися біля мене. Нарешті ми сіли поруч. Він старанно доливав мені вина, собі – нарзану, і весь час скеровував розмову на політичні теми. Не люблю, а поготів раніш не любила, партнерів, що п'ють нарзан, а розмовляють про політику. Вино я пила, голова в мене була міцна, тренована, а розмови я весь час звертала на легкі тори. Так і стратив марно вечір та ніч відповідальний робітник..., немолодий вже красень з контррозвідки" ¹⁸.

Однак В.М.Горожанин візит наніс не випадково: незабаром Надію Суровцеву заарештували. Досвід у написанні кіносценаріїв про шпигунів знадобився при підготовці процесу СВУ. "Драматургію" цього процесу яскраво відбиває "Докладная записка" (див. док. № 1), в якій систематизовано "лінії" діяльності СВУ. Надзвичайно цікавими видаються наступні два документи, які нам вдалося відшукати. Це – "Ориентировочный список арестованных по Киеву, подлежащих представлению на процесс" і "Кандидаты к процессу с периферии" (док. № 2,3). Тут знаходимо прізвища не тільки тих, хто опинився на лаві підсудних, а й тих евентуальних обвинувачених, котрих "готували" по процесу.

Додивіться до коректив, зроблених на цих документах. Скажімо, у "Орієнтовному списку" до Президії СВУ, себто до головних ватажків, вписана Л. М. Старицька-Черняхівська, а також М.Є.Слабченко, котрому згодом відведуть більш скромну роль керівника Одеської філії ¹⁹.

Поруч із чотирма кандидатами на "церковну лінію" додано: "Будет взят ряд лиц с периферии" ²⁰. Напроти "кандидатов к процессу с периферии" в одних випадках проставлені "плюси", в інших ніяких позначок немає. Напроти прізвища вчителя З.М.Гудзь-Засудьського, "плюс" замінено на "мінус". На нашу думку, ці позначки зробив особисто В.А.Балицький. Він також уважно читав і позначав інші документи, які є в нашому розпорядженні.

Ще одна доповідна записка має назву "О деятельности медицинской линии "СВУ" (див. док. № 4). Документ потребує особливого коментування. У шифрограмі від 2 січня 1930 р. Сталін особливу увагу приділив "медицинским фокусам". Наводимо повний текст сталінської шифрограми.

"Харьков-Косиору, Чубарю.

Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и

террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников. Нам нечего скрывать перед рабочими грехи своих врагов. Кроме того, пусть знает так называемая "Европа", что репрессии против контрреволюционной части спецов, пытающихся отравить и зарезать коммунистов-пациентов, имеют полное "оправдание" и по сути дела бледнеют перед преступной деятельностью этих контрреволюционных мерзавцев. Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде" ²¹.

Відомому лікарю, пацієнтами котрого були і деякі з комуністичних вождів, Аркадію Олексійовичу Барбару, і наснитись не могло, що він розглядав пацієнта-комуніста "не як хворого, а як ворога". Тим не менш, невдовзі йому довелося зізнаватися у цих та інших "гріхах". Звичайно, ці зізнання носили фарсовий характер, але далеко не фарсовим був вирок. Засуджений до 8 років позбавлення волі, він був у жовтні 1938 р. страчений за те, що нібито продовжував "контрреволюційну діяльність" уже у концтаборі ²². Що й казати: у Сталіна дійсно була чіпка пам'ять. Після Великої Вітчизняної війни за його вказівкою організували бучний процес "шкідників" і "ворогів" від медицини. Пропонуємо читачам уривки з свідчень С.О.Єфремова та М.П.Павлушкова (Див. док. № 5, 6, 7, 8, 9, 10). "Театр у театрі", себто процес СВУ на сцені Харківської опери, вимагав від кожного належно зіграти написану чекістами роль. Де вже було те життя, котре, як писав Б.Л.Пастернак, "не читки требует підкріплюватись різного роду "викриттями". У такий спосіб недоліки політики влади, катастрофічний соціально-економічний стан, що уможливив, наприклад, голод початку 30-х рр., можна було пояснювати "ворожими диверсіями", "шкідництвом" тощо. Одним з підтверджень цього є процес СВУ. Не випадково П.П.Любченко, котрий виступав на ньому одним із громадських обвинувачів, у передмові до видання стенограми процесу СВУ писав: "Стенограма процесу над СВУ повинна стати в руках трудящих могутньою зброєю для викриття тої каїнової змовницької роботи, що її провадили і провадять українські націоналісти проти країн Рад. Стенограма процесу СВУ вустами самих підсудних – вчорашніх провідних діячів петлюрівщини, УНР – розкаже кожному, на кого і для чого працює українська буржуазія, українські націоналісти, за яку "самостійну", за яку "незалежну" Україну вони борються" ²⁷.

Наостаток хочемо ознайомити читачів з доповідними записками, що їх надіслав до ЦК КП(б)У В.А.Балицький відповідно 7 і 11 невдовзі 26 червня 1929 р. (див. док. № 15, 16). Ще нічого суд не встановив, ще не одержані від заарештованих в травні 1929 р. молодих людей (їм приписано участь у "Спілці української молоді") свідчення, а самовпевнений шеф ДПУ вважає "твердо встановленим, що ...Єфремов оформлював політичні настрої вказаної антирадянської організації..." ²⁸ (див. док. № 15). До 10 червня 1929 р. слідчим не вдалося вичавити з Б.Ф.Матушевського зізнання в існуванні СВУ, а не тільки "СУМ" ²⁹. До 11 червня 1929 р. М.П.Павлушков намагається

боронити С.О.Єфремова і В.Ф.Дурдуківського³⁰, а в записці від 11 червня зафіксована вказівка про арешт В.Ф.Дурдуківського й висловлено тверде припущення про існування організації старих, тобто СВУ (див. док. № 16). Все це – зайве підтвердження того, що "драматурги" з ДПУ все визначили наперед.

Керівники республіки охоче погодились з вигадками Балицького, бо на інше у них, мабуть, не вистачало інтелекту. Передчуття трагедії не обмануло С.О.Єфремова, котрий 5 липня 1929 р. фіксує у своєму щоденнику: "Черга тепер за мною"³¹.

Згадуваний уже Гелій Снегірьов висловив припущення, що наші сучасники ще побачать оголошення: "Сьогодні заново слухається справа СВУ"³².

Як у воду дивився. Звертаючись до документів цієї справи, ми ніби наново слухаємо її. У першу чергу це потрібно зробити в ім'я правди, для розуміння того, від якої страшної тоталітарної спадщини слід рішуче відмовлятися, щоб жити у справді демократичному, правовому суспільстві.

ПРИМІТКИ

¹ Єфремов С. По-суворовському // Літературна Україна. – 1990. – № 43.

² Див.: Потебенко М.О. Протест // Літературна Україна. – 1989. – 31 серп.; Савцов В. Злочин, якого не було // Радянська Україна. – 1989. – 12, 13, 16, 19, 26, 27 верес.; Абдуллін О., Басараб В. Спростування енциклопедії // Робітничая газета. – 1989. – 19 лист.; Кирилюк В. Процес СВУ – сталінська фальшивка // Літературна Україна. – 1989. – 7 груд.; Реабілітована правда // Радянська Україна. – 1990. – 12 верес.; Сидоренко О. "Підлішого часу не було...". Як і чому було сфабриковано справу так званої Спілки визволення України // Вечірній Київ. – 1991. – 15 трав.; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 64-81; Болабольченко А. СВУ – суд над переконаннями. – К., 1994. – 114 с.; Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70-82 та ін.

³ Див., наприклад: Опера СВУ – музика ГПУ. Спогади свідків. Збірка / Упорядник Ю.Хоружний. – Кам'янськ-Шахтинський, 1992. – 152 с.

⁴ Скрипник М. "Спілка визволення України" // Більшовик України. – 1940. – № 8. – С. 14.

⁵ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр. 67098-ФП. – Т. 67. – Арк. 315-316.

⁶ Єфремов С. Лист без конверта // Літературна Україна. – 1990. – 30 серп.

⁷ Туркало К. Спогади. – Нью-Йорк, 1978. – С. 4.

⁸ Там само. – С. 5.

⁹ ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 11. – Арк. 37.

¹⁰ Там само. – Арк. 96.

¹¹ Рада. – 1992. – 27 берез.

¹² Семененко О. "Харків-Харків...". – Харків-Нью-Йорк, 1992. – С. 97.

¹³ Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. – Харків, 1931. – Т. 1. – С. 156-160.

¹⁴ Семененко О. "Харків- Харків..." – С. 98.

¹⁵ Там само. – С. 100.

-
- ¹⁶ Там само. – С. 99.
- ¹⁷ Карабчиевский Ю. Воскресение Маяковского. – М., 1990. – С. 145, 147; Маяковский В. В. Собр. соч. в 6-ти тт. – М., 1973. – Т. 4. – С. 59. Див. також: Поэзия. – 1972. – № 6. – С. 220-236.
- ¹⁸ Суровцева Н. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 555.
- ¹⁹ ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 238. – Ориентировочный список арестованных по Киеву, подлежащих представлению на процесс. – Арк. 1.
- ²⁰ Там само. – Арк. 2.
- ²¹ Замятина Т. Йосиф Сталин: "Виновных судить ускоренно. Приговор – расстрел". Рассекречен личный архив вождя народов // Известия. – 1992. – 11 июня.
- ²² ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Контрольно-наглядова справа по кримінальній справі А.О.Барбара. – Арк. 18.
- ²³ Болабольченко А. СВУ – суд над переконаннями. – С. 78-105.
- ²⁴ Снегірьов Г. Набої для розстрілу. (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. – К., 1990. – С. 110.
- ²⁵ Українська контрреволюція перед пролетарським судом // Більшовик України. – 1930. – № 5-6. – С. 9.
- ²⁶ ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 238. – Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом "СВУ". – Арк. 1.
- ²⁷ Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. – С. 1.
- ²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2994. – Арк. 29.
- ²⁹ ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 80. – Арк. 77-79.
- ³⁰ Там само. – Т. 70. – Арк. 59-62.
- ³¹ ДА СБУ. – Щоденник академіка С.О.Єфремова за 1929 рік на 64-х сторінках. – Арк. 63.
- ³² Снегірьов Г. Набої для розстрілу. – С. 162.

Радник Голови СБУ з правових
питань, генерал-майор юстиції
Володимир ПРИСТАЙКО,
доктор історичних наук
Юрій ШАПОВАЛ